

Tompa családi élete.

(Második közlemény.)

II.

Tompáné szerette a házi rendet, a tisztaságot. Ez utóbbit szinte tulságig vitte s Tompa nem egyszer zsörtölődött a miatt, hogy az ő házánál örökösen tisztogatnak. Hanem aztán az a hamvai lelkész-lak valódi tükör volt, a legesekélyebb részletig. Gazdasszonynak is ritkította párját. A nyájas vendégszeretetet takarékossgal, az ellátást jó izléssel tudta párosítani. Mi kell a házhoz? Ő tudta legjobban. De a beszerzést az ő utasításai szerint, a legapróbb részletekig maga a férj teljesítette.¹ Szeretett kézi munkával foglalkozni: kötött, varrt. S mindig maradt ideje olvasgatni is. A heves, lobbanékony Tompa nem egyszer tette próbára szelid türelmét. De aztán mindig nagy szeretettel, sőt bámulattal szólt róla. Rendesen Emmuskámnak szólította, de igen sokszor kedves, jó angyalomnak.²

Tompa szintén kitűnő gazda. Folyton tevékeny, munkás ember. A papbért szigorúan behajtotta hiveitől, kik pedig hozzá voltak szokva a rendetlen fizetéshez. Szorgalmasan műveltette a papi földeket. Kertészkedett. Volt pompás veteményese, virágos kertje, dohányt termesztett, méheket tartott. De gyümölcsfát nem növelt. Örökké jött-ment, kutatott, sebtetett. Benézegetett a konyhába, kamrába, az istállóba, egyszóval mindenüvé, a hol valamit láthatott, vizsgálhatott, észlelhetett.³

Az egyház szép, kényelmes öt szobás, új papi-lakot épít-

¹ Lévay József közlése.

² Csiziné Lévay Irén közlése.

³ Lévay József, Tompa Mihályról. Budapesti Szemle 61. k.

tetett, melynek tornáczárol gyönyörű kilátás nyílik a Sajóra. 1854. május 1-én írja Aranyinak, hogy a napokban végkép kiköltöznek a csendes öreg házból, megkezdik az építkezést. Junius 17-én már javában foly a munka. Azt írja: „Csak a házunk lenne már hamar készen! Én most zsellérségen lakom házunk fölépültéig, de marhánk, kamránk, kertünk a régi helyen maradt. Ez egy kis baj”. Az elkészült háznak képe később meg is jelent (bár a mint Arany mondja, nem valami kitűnően talál).¹

Jól érezték magukat. Még kevésbé gondoltak elmenésre, mint eddig. Előbb hitták Tompát Szentesre. De már azért se fogadta el, mert feleségét övéi közül olyan messze vinni nem akarta. (Aranyhoz. 1853. szept. 8.) Később Medgyes Lajost is lebeszélni igyekezett, hogy oda menjen s azt mondja: „Különb, azt hiszem, jövedelmes egyház; engem is hívtak oda egykor papnak, de minthogy teljességgel nem volt szándékom oda menni, nem igen kutattam: milyen egyház?”²

A gondos apát csak az aggasztja néha, hogy fiának a jövőre egy fillért sem tehet félre. De aztán örvend, mikor ez az aggodalma is eloszlik. Bónis Barnabásné szül. Pogány Karolina 1855. decz. 18-án, Nagyfaluban (Zemplén m.) meghal s Tompa fiának száz hold földet hagy. Arany mindjárt fölveszi a tollat, örvend, tervez, mintha csak magát érte volna a szerenese. „Sajnálattal olvastam a Naplóból, hogy egy jó asszonyoddal ismét kevesebb, — örömmel, igaz lelki örömmel, hogy rólad ily nemesen emlékezett meg véghagyományában. Köszönet e nemes szívü hölgynek! te és a tied már biztosítva vagytok. A szerenese nem Tomory-féle marhaszerenese ugyan:³ de elég arra, hogy aggasztó gond nélkül tekints a jövőbe s ne fájjon gyermeked mosolygása. Eszembe jutott rajongásod a paraszt élet és lobogós ing mellett — a szalánzi romnál! — s hogy ha valóban ez boldogságod netovábbja: immár elérted

¹ Vachot Imre lapjában.

² Tompa levelei Medgyeshez. Ellenőr, 1877. 90. sz.

³ Tudvalevőleg Tomory Anasztáz nagykőrösi professor nagybátyja, Baranovszky Miklós mint kereskedő külföldre származván, nagy vagyont szerzett s Hamburgban elhalván, Tomory óriási vagyonhoz jutott.

azt! De te *áldozz* és hagyd másnak a *szántást-vetést*. Hivatalod, az irodalom (?) és kis vagyonkád oly kényelmes életet biztosít számodra, hogy nem lesz többé okod a sors ellen panaszkodni. Aztán e kis fekvő függetlenebbé is tesz a papi nyomástól, — kenyerüket bármikor megköszönheted. Így fogtam én fel helyzeted változását s remélem, te is így gondolkozol. Egyébiránt, nem tudom, hol fekszik a neked hagyott rész: Tokaj környékén? mindenesetre jobb volna közelebb hozzád.“ (1855. decz. 23.) Tompa is hasonlóképp válaszol: „Örömeteket szerencsénk fölött köszönjük és fogadjuk úgy, a mint adva van; meggyőződve lévén a felől: hogy senki a földön, ide számítva mindenféle rokont, atyafit stb. jobban és valódiabban nem örül azon, mint ti! E vagyon által bizonyára mindaz elérve van, mit leveledben írsz, ha ma kellene is meghalnom, nagy lelki megnyugvással hunynám be szemeimet, mert legalább biztosítva tudnám őket. Fájdalom és háladatosság fogja el lelkemet e nemes lelkű nő és barátném emlékére. Ez egyetlen eset a magyar irodalom történetében. Ábrándozásom a szaláncezi romnál — nemesak ott, de mindig s mindenütt — hamarabb megvalósúlhat, mint gondolod; ne hidd, hogy uraskodni tenném félre a reverendát, (ennyiből nem is lehet,) de munkálkodni és megszökni az emberi társaságból.“ (1856. január 7.) Majd utóbb felkiált: „Oh te, kis egy szobából álló paraszt ház! ködmön és ösztöke! zajtalan mezei élet! Isten jó voltából közelítetek felém!“

E korban el-eljárt barátaihoz, kedélyes társaságba, hol derült kedvű, élczes, humorosan anekdotázó volt. Szívesen elpo-harazott, dalolgatott, kártyázgatott és szenvedélyesen dohányzott s jó étvágygal tudott enni. De azért épen nem volt nagy kedvelője a bornak s Léway mondja, hogy soha még csak szí-nében sem látta a mámornak, a legzajosabb mulatozások köz-ben sem. Kártyázni is csak úgy időtöltésből kártyázgatott. Takarékos volt a legnagyobb mértékben, de mégis távol a fős-vénység határától.¹

1856-ban még Erdélybe is eljött. Hanvai Károly hanvai birtokos örökösödési ügyek miatt Deésre ment. Tompa kapott

¹ Léway József, Tompa Mihályról.

az alkalmon, hogy Erdélyt s itteni barátait megláthassa. Szeptember 26-án Medgyesék éppen ebédnél ültek, midőn egy magas, széles vállú férfi lépett be. Kérdezte: ismeri-e? Medgyes habozott. Mi rég ismerjük egymást, — felelte Tompa — én az vagyok, a mi az élesnek és hegyesnek ellentéte. Medgyes felkiáltott: Tompa! és megölelték egymást. Egy egész hetet töltött Deésen. Igen tetszett neki Medgyes dolgozó szobája, melyet a költő a papi-lak kertjében az óvár egyik legvégsőbb fokára saját költségén építtetett s melynek tornáczáról és ablakából gyönyörű kilátás van a regényes szép vidékre. Sokat beszélgettek az akkori politikai és irodalmi viszonyokról, terveikről, a Tompa közelében lakó Szemere Miklósról, Lévayról, Kazinczy Gáborról, kiket mindketten szerettek. Mihály napján bementek Kolozsvárra, hol Gáspár Jánoshoz, a későbbi tanfelügyelőhöz s a jeles paedagogushoz szállottak, ki akkor a Zeyk-családnál nevelősködött s a külsőmonostor-utczai Teléky-házban lakott s kit Tompa nejevel együtt közelebről ismert. Este Mikó Imre gróf hívta meg őket theára. Ott voltak Kolozsvár nevezetesebb irodalmi férfiai: Brassai, Kriza, Nagy Péter, Wass József, Gáspár János stb. Ez az erdélyi út igen jótékonyan hatott Tompára. Az irodalomban mellőzve érezte magát s bizony sokszor ma sem méltatják érdeme szerint! Itt pedig mindenfelől a legőszintébb tisztelet, szeretet jeleivel találkozott. Valóban ünnepezték. Egy kolozsvári levél azt írja a Budapesti Viszhangban (339. lap.) okt. 1-ről keltezve: „Közelebb névnapján körünkben időzött a kedves, vonzó, szelíd arezú Tompa és a derék Medgyes Lajos. A fiatalság tolongott; összejárta az utczákat, hogy lássa azokat a vágyott édes arezokat, melyeken ott dereng a tiszta szív, a melyből omlott dalok meghódíták a két magyar hazát. Főbbjeink tárt karokkal fogadták őket, hogy ne felejtsék el soha, hogy nálunk jelenlétük ünnep volt s ösztön az ifjú kebelnek, hogy ők is tegyenek a honért valamit.“ Az estélyen Mikó felköszöntötte Tompát, mint a nemzet koszorús költőjét, különösen mint a *Gólyához* című vers hírneves költőjét s szerencsésnek nyilvánítá magát, hogy Mihály napját az ő házánál ünneplik. Jenőben felkeresték Bartha Józsefet, Medgyes volt tanuló társát. A házigazda egyszerű, de igen művelt lelkű felesége, midőn

Tompa szobájokba lépett, épen a levest vitte be s a mikor a vendéget bemutatták s hallotta, hogy az Tompa, bámultában és örömeiben a tálat csaknem kiejtette kezéből. A kik ekkor Tompát csak látták is, rendkívül kegyelettel beszéltek róla. Van egy eszismadiáné, a ki akkor Medgyeséknél lakott s a ki ma is egyre dicsekszik, hogy ő Tompának inget téglázott. A költőnek jól esett a szeretetnek e sok őszinte megnyilatkozása. Aranynak mindjárt Deésre érkeztekor (szept. 26.) írt elváltoztatott írással, de a melyen kezevonása első pillanatra megismerhető, Tompa Mátyás Mózes névvel egy tréfás, erdélyi kifejezésekkel tarkázott levelet. Haza érve, okt. 8-án elmeséli: „Ugy tessék a szemem közé nézni (majd jövő augusztusban), hogy én utazott ember vagyok! most is, mint Szenczi Molnár Albert, láttam sok földet s tengert — Erdélyben; mert valósággal ott voltam a helyszínén! Medgyes Lajoshoz épen akkor toppantam be, mikor a bihalat fejték s a málét hordták a hiúra. Azért hát hátrább az agarakkal! Debreczenen, Kolozsváron útaztunk keresztül. Mindenütt a legnagyobb kitüntetéssel, sőt mondhatom (neked csak) ünnepies diadallal fogadtak. Estélyeztünk, nevem estélyét gróf Mikónál tartottuk, azaz ő tartotta részemre meg. Minden lépésem elismeréssel fogadtattam. Tudván, hogy ennek te örülsz magam után legjobban: neked azért írom meg. Gondolj utamról sok szépet, jót, sőt dicsőségest, s tudod, milyen volt az. Gyönyörű világ van azon a Kolozsváron! Nemzetiség és vallás erőben, díszben. Az irodalom iránt a legélénkebb, legmelegebb részvét, emberei iránt valódi tisztelet.“

Ily körülmények közt családi élete is derült. Verseiből is megelégedés dereng. *Jöszte kedves* című költeményében egy méla őszi képet rajzol, melyet boldogsága megaranyoz.

Esküvőjük nyolczadik évfordulóján *Május első napján* című költeményében újra felrajzik szívében egész boldogsága.

Egyszerre azonban nagy, kilábolhatatlan csapás éri, mely semmivé teszi. 1857 szept. 26-án kis fia verességbe esett, de szerencsésen átment rajta; 14 nap múlva dagadni kezdett, de megint lelohadt és jobbaeskán volt; végre a legkifogásnélkülibb gond, ápolgatás, kuráltatás daczára is okt. 23-án reggeli 7 óra után meghalt. „Feleségem leírhatatlan állapotban van; magamat is,

bár férfi vagyok, majd megtébolýít a fájdalom! Ha láttátok volna most ezt a gyermeket, gyenge testében mennyi szellem, kedély volt. Mindennek vége!“ Irja a kétségbeesett apa Arany-nak. (1857 okt. 24.) Febr. 5-én is így szól: Régen voltam én oly állapotban, hogy írhassek, hogy gondolkodjam, hogy valami komolyat vagy okosat csináljak. Igazán, szinte megdöbbenek, midőn egy baráti levél szavainak összerakása fáradságomba, elmetörésembe kerül, mint mikor az első magyar stylust csináltam. Ez az állapot, melyben én vagyok, melyben mi vagyunk, nem szomorúság, nem fájdalom többé; ez betegség, a lélek elgyengülése, melyen a legelszántabb akarattal s igyekezettel is erőt venni nem tudunk. Tudom, hogy nem jól van így, már nem is természetesen, de hogy másképp legyen: nem tehetem. Mi nem élünk, csak tengődünk; mi barátom leszoktunk az alvásról! s esudálatos, még nem is veszünk el! Én nem csinállok semmit, nem írok, nem olvasok, nem tanulok, nem gondolkodom, nem társalkodom; én senki és semmi nem vagyok, — de mégis vagyok valami: mesterségem, kenyérkeresésem martyrja, a templomba kell járnom, papolnom, *halottat temetnem!* dicsérnem a megboldogultat; beszélek az Isten jóságáról a szomorú feleknek: a ki bölcsen tette azt, a mit tett; *vigasztalom* a megkeseredett szívűeket stb., aztán jót nevetek a sors e gyalázatos satyráján, úgy, hogy ez a legnyomorultabb, legszerencsétlenebb teremtés, ez a csontváz, ez az élő halott, a kit én feleségemnek, szeretett feleségemnek nevezek: ijjedten veti rám beesett szemeit, gondolván: hogy tán megtébolýodtam!“ Megható az a gyöngéd szeretet, melylyel Arany szenvedő barátját vigasztalni próbálja: „Jól tudom, mily kevésbé vagyok arra való ember, hogy mást — ha szinte legjobb barátomat — vigasztalhassek s a legjobb vigasz is mily kevésbé férne bánatodhoz; hiszen noha más ok idézte elő bajomat, én is átéltem a fásultság, csüggedés, semmivététel azon phasisait, melyekről te most panaszkodol; én is tudom, mi az: a legvigább társaságban *egyedül* lenni, minden kültárgyban önbajunkat látni; járva-keelve halottnak, sőt ennél többnek, *szenvedő* halottnak lenni; örömet semmiben nem találni, sőt magától az örömtől futni, mert az is fáj, mint betegnek a kaczagás; — mindezt én is átéreztem a közelebbi évek alatt, — s hozzá még azt a

gyötrelmet is, hogy bármily leverő volt az óra, azért a kötelességet teljesíteni, a családjáért munkálni kellett; felállni és beszélni órákat naponként nyilvánosan, féken tartani az éretlen pajzán-ságot, ügyelni szavamra, mozdulatomra stb. a legapróbb részletekig, nehogy egy vagy más dolog nevetségesnek tünjék fel olyan hallgatóság előtt, melynek mindegy, akár Caesar, akár Tóth Pál a professor, de ha szerét tehetné, hogy kikaphasson, kikapna rajta. Hordoztam hát én, édes Miskám, a tiedhez hasonló kinkat; azt is tudom, hogy a vigasztalás semmit sem ért. Könnyű annak, kinek semmi baja nincs, azt mondani: végy erőt magadon, ragadd ki lelkedet a fásultságból, akarj és megjön a kedv. Mindezek szép tanácsok, de az a baj, hogy épen a lélekerő hiányzik, mely kivitelére szükséges; mintha ágyba szegzett súlyos betegnek azt javasolnók: csináljon commotiót, mindjárt jobban lesz. És mégis, kedves jó emberem, azt tanácslom neked ama bölcseséggel: csinálj commotiót, lelki mozgást magadnak! Probatum est. Mig én gondolatomat mindig csak bajomon — mint nyelvet a fájós fogon — tartottam: semmi remény nem volt javuláshoz. Örökös töprengésben éltem, mint az a hypocondricus, ki meggyőződve, hogy lába két szalmaszál, örökké remegett, hogy eltörik. Újabb-újabb rémképeket csináltam, majd e, majd ama nagy veszély függött felettem, mint damoclesi kard: de biz az csak nem szakadt le. Évek folytak s én, ha jobban nem, rosszabbúl se lettem, mint eleinte valék. Ez némi megnyugvást adott, megszoktam a bajt. Aztán kerestem, miben találnék még *érdeket* a világon. Sokszor csekélység hozott pillanatnyi szórakozást. Egy nagy súly nehezedett még lelkemen, azon meggyőződés, hogy én többé nem vagyok képes költői művet alkotni. Próbáljuk meg. Kezdem valamit s folytatom még ma is; naponként — nulla dies sine linea — egy két sort írva, de jót, vagy legalább olyat, mi teljesen kielégít. Bevégezem-e? azt nem tudom, de hogy e folytonos foglalkozás a lelket enyhíti, azt tapasztalásból mondhatom. Írok nem taps, nem jutalom végett: írok lelki nyugalmamért. Ám olvasd tehát a kedves elhunytadat érdeklő végrendeletet, ám káromkodj, vagy panaszkodjál — csakhogy tégy valamit. És keress valamit, a mi némileg érdekeljen. Mindegy akármi: perlekedés a consistoriumban, húzal-

kódás a tractussal, akármi, csak érdekeljen, ruganyosságot adand
 lelkednek. Eleinte nehezen megy, tudom. De minél több lesz az
 érdeklő pont: annál kevesebb jut amaz *egynek*. Sőt még velem
 is vessz össze, ha tetszik — miért írok ily hosszú s bolond
 levelet — ez is használ. Adj hálát az Istennek, hogy hivatali
 bajaid vannak, ezért is. Nekem bármily nehezemre esett némely-
 kor a tanítás, de ha kibeszéltem magam, mindjárt könnyebben
 lettem. Ellenben a szűnidő, — ha csak nem útaztam — meg-
 ölt. Okát igen könnyű eltalálni. Jól rendelte a gondviselés,
 hogy apró bajokat adott az embernek: a tyúkszem s fogfájás
 hathatós szer a hypocondria ellen. „Míg az fáj, nem gondolunk
 a nagyobbra.“ (1858. febr. 9.) Közös vigasztalásukra kezdte írni
Az utolsó magyar című gyönyörű, de töredékben maradt költői
 elbeszélést. Később (nov. 28-án) így szól: „Élünk s nektek is
 a jó Istentől mindazon áldást kérjük, a mi sorsotokat enyhít-
 heti s életeteket ismét boldoggá teheti. Merl van — a legben-
 sőbb meggyőződés hangján mondom — van Istennek ily áldása,
 csak bízni, remélni kell. Nem akarok papi szakmádba vágni,
 praedicatiót tartani neked; de ne vedd rosszul tőlem, ha ismét
 a hit balzsamához útasítlak. Petőfivel hasonló esetben talán nem
 mertem volna tenni: de ha a te öt kötet költeményed elolva-
 som, esküdni mernék rá, hogy az alaphang, a *hit* sohasem fog
 szívedben elnémulni. Ehhez útasítlak, édes barátom; ez adjon
 neked enyhülést, vigasztalást a jövőre. Rosszul áll tán levélben
 az efféle, nem is divat, azt tudom, nincs benne semmi *esprit*:
 de el kellett mondanom.“ Évek múlva (1865. decz. 28.) Arany
 leánya halván el hirtelen, fiatal asszony korában, Tompa egészen
 megrendülve ír: „Nem vagyok képes kifejezni, mily megdöbbentő
 s kínos hatással volt rövid, de gyászos tudósításod reánk, kik
 az én kínos és kétes állapotom miatt különben is mély levert-
 ségben vagyunk, s hozzátok, a kedves megboldogulttal, igaz
 baráti szeretet köt bennünket. Keserves sírásra fakadt egész kis
 családom; s higyjétek el, nem valamely futó nyomorúság, de
 tartós fájdalom lépett soraiddal fedelünk alá; mint szegény fe-
 leségem mondja: megrendült a lelkünk. Az ember ilyenkor
 látja, mennyire szereti, de se meg nem mentheti, se meg nem
 vigasztalhatja egymást. Istenem, mily szerencsétlenek is vagyunk

mindnyájan! Nem tudunk mit szólni, mit írni, nem tudjuk, mivel nyugasztalni átvert sziveinket. Isten enyhítsen, erősítsen, támogasson benneteket ez iszonyú csapásban! Irom, írjuk könnyezve s fájdalmas, igaz részvéttel“. (1866. jan. 3.)

Nem bír bánatából felőcsudni. Tétlenül jár-kél. Majd társaságokba megy. Lé vayval, Tóth Endrével átrándul Lasztóczra Szemere Miklóshoz. Beszél, anekdotáz, vigadni akar. Barátai már kezdenek örülni visszatért jókedvének. De ez csak áltatás. Azt mondja, hogy egy év óta egy becsületes napja s nyugodt éjszakája nem volt. S hozzá húzik, külsője legkevésbé sem gyaníttat belsejére. „Ime a lélek és test közti viszony! tessék megpipálni!“ Kiált fel keserűen. (1858 okt. 25.) Máskor kétségbeesetten ír: „Hitem nincs-e elég vagy férfiaságom? de hiányzik valami. Nem bírom magamat a földről felemelni, hová az Isten legázolt. Értelmem a legszebb rendbe hozza a dolgot, de érzelmem egy hajszálnyit sem enged. A képzelődés és emlékezés ölnek meg. Az est legiszonyúbb; szinte kezemmel verdesem el a képeket, melyek szemem közé, agyamba csapódnak; fejem lángba borúl, s félörülten ugrom fel az ágyból. Itt van árnyékom — feleségem — ő épen azt teszi, a mit én; ő tán azért, mert én teszem, én tán azért, mert ő teszi. Egymásra ragasztjuk a gyötrelmet; rongáljuk egymást akaratlanúl, öntudatlanúl. Beszélj te azt nekem folyvást: hogy az idő megorvosol, én akarom hinni, akarom elfogadni; mert ez az állapot végre is kitarthatatlan. Azt mondják nekem sokan: nem kell már azon törődni! bolondok! nem mondják a köszvényesnek: menekülj meg a köszvényedtől! *fi lejtsd*, hogy hasgatódik lábszárad! s nekem azt mondják: felejtsem, hogy lelkem hasgatódik! De lehet-e? vagy hogyan? ezt nem mondják meg. Parancsolt rá valakire, hogy ne gondolkozzék! annál inkább fogja tenni azt.“ (Aranyhoz 1858 máj. 28.) Arany egy-egy vigasztaló szava mintha pillanatra enyhületet hozna. Előkeresi levelét, újra elolvassa, szüksége van rá. Aztán újra fájdalmába merül. „A túlvilág ama bűvös vízből kellene nekem egy jó pohárral, mely feledni tanít; de az emlékezés és imagináció az életem ördögei! Elrontottam kedélyemet, lelkemet az ostoba versírással, képzelgéssel; s most ébren és alva folyvást költök, fonok valamit, akaratlanúl, tudtomon kívül, mint a tébolyo-

dott. Ha két sor gyermekvers eszembe jut, — gondolhatod : mért jut eszembe. Elmondja lelkem százezerszer egymásután, és oly kínos, gyötrő, kétségbeejtő e repetálás, hogy gyakran futni szeretnék magamtól, emlékezéseimtől, mindentől. Hát még az éjtszakák ! az álmok ! Jóh szerint azok is bántásomra rendeltettek énnékem.“ (Aranyhoz, 1859 febr. 12.) Ugyanaz a hang szól még előbb egy Gáspár János, akkor nagyenyedi tanárhoz írt leveléből. Gáspár *Csemegék* című s a mi gyermek-irodalmunkban valóban korszakos könyvére Tompa megjegyzéseket, közmondásos pótlásokat küldött, e kis levél kíséretében : „Édes barátom ! Ime átnéztem, a *Csemegét*, nem úgy, mint más körülmények közt tehettem volna, mert egy az : hogy az én lelkem mindenre alkalmatlan lett, más az : hogy a könyvnek pusztá előkeresése is hangos jajjal tölté be a házat. Kedves fiannak szeretett könyve, játékszere volt, a *kutya, gyermekek* stb. csaknem minden lapon van olyan, melyet tudott, olvasásakor tört éreztem szivemben, — de hagyjuk ezt, sok beszéd nélkül is átlátod, minő áldozat és kinszenvedés volt nekem ezt a könyvet, olyan szemekkel, melyek bírálni akartak s szünet nélkül sírtak, átolvasni. Engem a sors semmivé tőn életem legjavában, ketté vágta pályámat, megbénította karomat és lelkemet.“¹ (1858 jan. 19.) Próbál munkálni, mint barátja biztatta. S csak odáig jut : Az ember végre is majd elvész csendesen s azután nincs baj többé ! A megvénülés csak közelebb visz a célhoz. Még 1866 febr. 23-án is így ír Aranyhoz : „Ma-holnap tíz éve lesz, hogy kedvesünket a földre tettük, azóta nem beszéltünk róla, nem emlegettük őt, nevét se mondtuk ki soha. Tán elfeledtük ? Oh dehogy, dehogy !“ Fia sírhalmából egész virágos kertet csinált. Tompa fölötte kedvelte a virágot. Egy időben nagy kedvteléssel tenyésztette a mályvarózsát, mely rendkívül változatos, élénk színesoportokban díszítette udvarát. Később a georginát kedvelte. Mind a kettő divatos virág volt azon időkben. Kis fia halála után pedig egyedül a rózsza bírta szeretetét. Rózsával oltogatta tele a kis fiú sírhalmát, futó és egyenes törzsű rózsákkal. Az volt ültetve kertecskéjében, azzal vette körül lakóházát is.² A kis fiú sírkövére e bibliai mondást vé-

¹ Levay József. Tompa Mihályról.

² Közli Farnos Dezső, Erdélyi Múzeum, XIII. 9.

sette: A virág, mihelyt kinyilatkozik, leszakasztatik és elmúlik, mint az árnyék.

Költeményeiben is egyre meg-megcsendül bánata. A *kedves sírjánál* mondja:

Zöldel a sír és virággal
Ékesítve általunk;
Ki ápolja s őrzi egykor,
Ha mi *ketten* meghalunk?

Az *Isten akaratjában* felsóhajt:

Járván a temetőn tanutlan éjjelen,
Egy kisdéd sír felett törnek meg térdeim,
S felháborult elmém' ugyan hányom-vetem
Az élet és halál örök kérdéseim!
Mért is végződtek oly kevéssel évei??
Míg kérdezem fanyar leczkén tanít az ész...
Születtünk, meghalunk! ezt könnyű érteni...
Azon megnyugodni nehéz, igen nehéz.

S *Hajtsátok meg* címűben őszi képet fest, rózsáit fedi be puha földdel, hogy kikeletkor felbontván sírjoknak zárját, új életre, új virágozásra bocsássa. Haláloságján utolsó verse is fiáról szól:

Gyakran *sírod* hantját, virágít
Öntözve, kedves kis fiam!
Vagy ülve bús szívvel *fölötte*
Az est késő óráiban:

Elgondolám, mint játszadoztál
Egykor zajongva térdemen,
Elgondolám: *mily rossz magadnak*
A bús üregben odalenn.

Várj!... nem soká *ketten* lesziünk ott,
Sírod választom nyughelyül,
De ah, akkor szegény anyácskád
Hogy marad itt fenn *egyedül*??!

Gyermeke halála annál fájdalmasabban hatott rá, mert reménye sem lehetett, mint az elsőnél, hogy mást ad, ki elvette. Mikor a második gyermekök született, az orvosok kimondták az anyára a fél halálos ítéletet, hogy nem lehet több gyermeke, vagy ha igen, életet adva, halált kell váltania.¹

¹ *Szász Károly*, Tompa M. életrajza. Valamint Lévay levélbéli közlése.

A fiu halálához hozzá járult az anya folytonos betegeskedése. Tán nemsokára a szülés után hallása megromlott. Nagyon hangosan kellett beszélni, hogy megértse. Már a kis fiú halála előtt (1857 márcz. 16.) azt írja Tompa Medgyesnek: „Nőm jó, szelid, kedves asszony, de mihaszna, ha mindig beteg?! Ha nekem inkább testvérem vagy szeretőm, mint feleségem!” Arany-nak meg május 28-án: „Szegény feleségem tavasz óta folytonosan gyengélkedik s most már annyira erőt vett rajta az erőtlenség, hogy naponként folytonosan beteg. Mihelyt az idő teljesen felmelegül s nyáriás jellemet ölt, mennie kell a fürdőbe; ez máskor is segített rajta, úgy hisszük, most is segít.“ 1858 május 3-án keserűséggel írja nejéről: „Nagyon beteg volt, most már jobbaeskan van az ő módja szerint. Siet szegény ő is valahova, én is látom, ő is mondja; úgy mondjuk, hogy azt kell olyankor mondani: áldott legyen az ő neve *érette!* erre ez a rím: hogy *elvette*. Látod, hogy még verselni is tudok! bolond volt, a ki az első lábra megtanított!” A fürdő nem használ. 1859 máj. 31-én is így ír Arany-nak: „Átnézek az oldalszobába, hol feleségem *fekszik!* Szegény asszony! ez is, nem tudom, miért él? *Fáj és fáj*, e két szótól cseng a fülem évek óta mindennap.“ Felesége folyvást beteg. 1864 márcz. 12-én írja Arany-nak: „Feleségem csak tizenhatodik hete nyomja az ágyat, őt már elhagyta a türelem, engem még nem; én nem járok-kelek, mint a bősüült állat egész nap ki s be; megnyugszom, — tűrök, mint a juh; hiszen ösmered szelid resignatió-dús természetemet!” Mondja keserű humorral, ezélovza a maga indulatosságára. Az asszony megint fürdőre ment. Nem használt ugyan, de csak megvolt csendesen a szobában. Tompa okt. 21-én Lévaival a Hegyaljára ment Szemeréhez szórakozni egy kicsit. De alig ért oda, haza hívták azzal a hírrel, hogy felesége veszélyesen beteg lett. Csakugyan igaz is volt. Nagy betegen orbánczban találta. Nehány napig alig volt hozzá reménység, mert más bajok is közbe jöttek. Olyan mint az árnyék. Ha eszik is, baj, ha nem eszik is, baj. (Tompa levele Aranyhoz, 1864 nov. 16.) Alig gyógyúl fel, 1865 elején megint orbánczba esik, mely nála nagy betegséggel szokott lefolyni. (Aranyhoz, 1865 febr. 1.)